

ԻՆՉ Է ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ (*)

III

Օրգանական ուղղութիւն

Բնական գիտութիւնը անցեալ դարու սկզբներում նոր թափով զարթելով ողողեց ամբողջ գիտական աշխարհը. շնորհիւ հանճարեղ հետազոտողների նա մեծ տիրապետութիւններ արաւ և իւր վրայ հրաւիրեց գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը։ Նրա ազդեցութիւնն ու հմայքը շատ մեծ էր, մինչ այն աստիճան, որ գիտութեան լուրջ ծառայողներն անգամ մի տեսակ տարուեցին նրանով։ Բնական գիտութիւնը ոչ միայն բնութեան ուսումնասիրութեան համար այսպիսով նոր գիտական նիւղեր առաջ բերեց և նպաստեց եղածներին աւելի ընդլայնելու և խորանալու, այլ և իւր ազդեցութիւնը տարածեց միւս գիտակարգերի վրայ՝ փիլիսոփայութեան, պատմութեան, ի միջի այլոց նաև սօցիոլոգիայի վրայ։ Դուրս եկան մի շարք հեղինակներ, որոնք ոգևորուած բնագիտութեան նոր նուաճումներով աշխատեցին հասարակութեան էութիւնը և զարգացումը բնագիտութեան օրէնքներով բացատրել։ Դարվիների տսւած տեսակների ծագման տեսութիւնը մի կողմից նրանց այն հիմքն էր տալի, որ մարդ արարածը կենդանական աշխարհի զարգացման վերջին տեսակն է, որ մարդը շարունակութիւն է կենդանական աշխարհի, հետևապէս մարդկային հասարակութեան ուսումնասիրութեան դէպքում պէտք է ի նկատի ունենալ օրդանական աշխարհի զարգացման օրէնքները։ Միւս կողմից Կօնտն արդէն այն միտքն էր տարածել, որ հասարակութիւնը մի պատահական ու արուեստական երևոյթ է, այլ բնական օրէնքներով է կազմուած. հետևապէս եթէ հասարակութիւնը բնական օրէնքների է ենթակայ, պէտք է օգտուիլ այն գիտութեան տեսութիւններից, որը անմիջապէս իւր քննութեան նիւթը դարձնում է բնութիւնը։

*) Լումայ. 1909 № 5—6

Գիտութեան մէջ առհասարակ յայտնի դրութիւնից են անցնում անյայտ դրութեան ուսումնասիրութեանը, միայն որոշ, յայտնի, պարզաբանուած գիտական օրէնքները հնարաւոր են դարձնում անյայտի ուսումնասիրութիւնը: Բնագիտութիւնը ընդհանրապէս տուել էր մի շարք օրէնքներ օրգանիզմի զարգացման և նրա էութեան վերաբերեալ. մարդկային հասարակութիւնն էլ մի տեսակ շարունակութիւն լինելով օրգանական աշխարհի զարգացման, պէտք է նոյն օրէնքներին ենթարկուէր, յայտնի դրութիւնից պէտք էր անյայտ դրութեան ուսումնասիրութեանը անցնէր: Ահա այս բանաւարութեան հետեւանք է լինում սօցիօլօգիայի մէջ օրգանական ուղղութեան առաջ դալը և երկար ժամանակ ահադին չափեր ստանալը:

Այս ուղղութեան էական հիմքը այն է, որ հասարակութիւնը ինքը մի օրգանիզմ է, որը լւր զարգացման ընթացքում ենթարկուած է նոյն օրէնքներին, ինչ որ օրգանիզմը: Այս ուղղութեան հետեւողներից շատերը հասարակութիւնը ոչ միայն համեմատում են օրգանիզմի հետ, այլ և շատ անգամ նաև նոյնացնում, այսինքն աշխատում էին այն ամենը, ինչոր ունի առհասարակ օրգանիզմը, գտնել նաև հասարակութեան մէջ. ծայրահեղութիւն, որը արդիւնք է եղել ընագիտական նոր օրէնքների թերի ու միակողմանի ըմբռնողութեան: Օրգանական ուղղութիւնը ընդունում է, որ հասարակութիւնը իւր կազմութեամբ մի օրգանիզմ է, որ հասարակութեան կազմող մասերը նոյն դրութեան մէջն են, ինչ որ օրգանիզմի բաղադրիչ մասերը: Ինչպէս օրգանիզմը մի ամբողջութիւն է, կազմուած զանազան մասերից, որոնք միմեանց հետ սերտ կապակցութիւն ունեն, միմեանց լրացնում և պայմանաւորում են, նոյնպէս և հասարակութիւնը մի ամբողջութիւն է կազմուած զանազան մասերից, որոնք միացած են անբաժան իրար հետ, միմեանց պայմանաւորում և լրացնում են: Օրգանիզմը ունի զարգացում, նոյնպէս և հասարակութիւնը. օրգանիզմի զարգացման էական յստկանիշն է ամբողջի միութիւն և մասերի շերտաւորումն. որքան օրգանիզմը զարգացման բարձր աստիճանի վրայ է գտնւում, նոյնքան աւելի նրա բաղադրիչ

մասերը կլանուած են ամբողջի կողմից և նոյնքան աւելի տարբերութիւն է առաջ գալի հէնց իրենց այդ մասերի մէջ։ Այս նոյն զարգացման օրէնքն է իշխում նաեւ հասարակութեան մէջ։ որքան մարդկութիւնը յառաջադիմում է, նոյնքան աւելի նրա ամբողջութիւնը ընդլայնւում է, այսինքն կազմող մասերն աւելի սերտ են կապուած ամբողջութեան հետ և նոյնքան աւելի տարբերութիւններ է առաջ գալի նրա բաղադրիչ մասերի մէջ։

Մի կողմից, օրինակ, տեսնում ենք, որ մարդկութեան գաղափարը, որ առաջ նեղ, սահմանափակ էր ու համարեաւ անհասկանալի, այժմ աւելի քան ընդարձակուել է։ նրա մէջ առաջ մտնում էին միայն մի քանի ազգեր։ (յոյները նոյնիսկ միայն իրենց էին իսկական մարդկութեան ներկայացուցիչ համարում, իսկ օտարներին բարբարոս), այժմ բոլոր ազգերը պարփակուած են մարդկութիւն գաղափարի մէջ։ Միւս կողմից այդ կազմող մասերի տարբերութիւնը առաջ մեծ չէր։ ազգերն իրենց գործունէութեան փոռնկցիւմներով շատ չէին տարբերւում։ առաջ ազգերը մեծ մասամբ և հողագործ և անասնապահ և արդիւնաբերող էին միաժամանակ, իսկ այժմ ազգերից ոմանք առաւելապէս հողագործութեամբ են զբաղւում, միւսները արդիւնաբերութեամբ (ինդուստրիա), ուրիշները միջնորդների դեր են կատարում։ Այս օրինակից երևում է, որ մի կողմից ամբողջն է մեծանում և բաղադրիչ մասերն են աւելանում, միւս կողմից այդ մասերն աւելի ու աւելի են տարբերւում միմեանցից։ Ինչպէս օրգանական աշխարհում նպատակը բոտ ինքեան դեր չունի, այլ ամեն ինչ մեքենայօրէն է կատարւում, նոյնը նաեւ հասարակութեան զարգացման մէջ, ոչ թէ առաջուց նշանակուած նպատակը, իւր հողն է դեր խաղացողը, այլ հասարակութեան մէջ գործող մեքենայական յոժերն են ամեն ինչ առաջ տանում։ Այդպիսով օրգանական ուղղութիւնը հասարակութեան զարգացումին ու կազմութիւնը ըստամենայնի համեմատւում է և գտնում է նոյն օրգանիզմի զարգացման ու կազմութեան հետ։

Ուշադրութեամբ նայելով խնդրին՝ կտեսնենք, որ այս ուղղութիւնը ևս իւր հերթին նիւթի ուսումնասիրութեան հա-

մար թիւը ճանապարհի է ընտրուած: Հասարակութիւնը և օրդանիդմը իրար նմանեցնել չի կարելի այն պատճառով, որ մինչդեռ օրդանիդմի բաղադրիչ մասերից ամեն մէկը ամբողջութեան համար անհրաժեշտ է և նրա բացակայութեան դէպքում օրդանիդմի ամբողջութիւնը կ'կորչի, նոյնը չի կարելի ասել նաեւ հասարակութեան վերաբերմամբ. սրա կազմող մասերից մէկը կամ միւսը կարող է պակասել և դեռ ամբողջութիւնը չի խանգարուի: Օրինակ, եթէ օրդանիդմի որևէ անդամը՝ ձեռքը, ոտքը, աչքը, պակասի, ամբողջութիւնը կ'խանգարուի. այդ նոյնը չի կարելի ասել հասարակութեան վերաբերմամբ. հասարակութեան մի անկյուրը կարող է մեռնել, հեռանալ ամբողջից, բայց դրանով դեռ ևս ամբողջութիւնը չի խանգարուի: Միւս կողմից հասարակութիւնը կարող է մեծանալ իւր մասերի թէ որակով և թէ մասնաւոր քանակով, մինչդեռ օրդանիդմի բաղադրիչ մասերի համար չի կարելի ասել, թէ նրանք քանակով կարող են շատանալ: Մի հասարակութեան անդամների թիւը ժամանակի ընթացքում աճում է, եռապատկուում և քառապատկուում է, մինչդեռ օրդանիդմի անդամները ոչ միայն չեն աճում քանակով, այլ աւելի շուտ պակասում են:

Օրդանիդմի մէջ դիտակցութիւնը կեդրոնացած է մի տեղ. ուղեղն է այն կեդրոնը, որը ղեկավար է հանդիսանում օրդանիդմի համար: Մի՞թէ կարելի է նոյն բանը ասել նաեւ հասարակութեան վերաբերմամբ. ո՞վ կարող է ասել, թէ որտեղ է հասարակութեան ընդհանուր ղեկավարող և հսկող ուժը. կամ հնարաւոր է գործածել նոյն իսկ «հասարակութեան ուղեղ» դարձուածքը: Դարձեալ մի խոշոր տարբերութիւն օրդանիդմի և հասարակութեան կազմութիւնների մէջ:

Ինչպէս տեսնում ենք, հասարակութիւնը իւր կազմութեամբ արդէն իսկ նման չէ օրդանիդմին և հետևապէս սխալ է նմանութիւն գտնել երկուսի զարգացման օրէնքների մէջ: Օրդանիդմի զարգացման ընթացքում գլխաւոր ուժը կեդրոնանում է ամբողջութեան վրայ. մասերը մի տեսակ ծառայական շրջութեան մէջ են ամբողջի վերաբերմամբ. նրանք գործիքներ են, որ ամբողջը զարգանայ: Հասարակութեան զարգացման մէջ մենք

բոլորովին հակառակ երևոյթն ենք նկատում. ամբողջն է ծառայում իւր մասերին. մարդ անհատը միոյն չէ և ոչ զործիք հասարակութեան համար. նա չի ծառայում հասարակութեան ծեռքին իբրեւ զործիք, այլ ընդհակառակը հասարակութիւնը, ամբողջութիւնն է աշխատում իւր մասերի բարօրութեան համար. եթէ կարելի է առել, այս դէպքում նպատակը մասն է, իսկ միոյնը՝ ամբողջը: Օրգանիզմի զարգացման ընթացքում որքան և շերտաւորումն ու համախմբումն առաջ է դնում (дифференциация и интеграция), այնքանամենայնիւ ամբողջը ու մասերի յարաբերութիւնը, կապը միշտ ֆիզիոլոգիական է, մինչդեռ հասարակութեան զարգացման ընթացքում նկատում ենք, որ ամբողջի ու մասերի մէջ եղած ֆիզիոլոգիական կապերը հետզհետէ տեղի են տալիս հոգեկաններին: Անհատը հասարակութեան հետ առաջ կապուած էր աւելի շուտ ֆիզիոլոգիապէս, այժմ ընդհակառակը, հոգեկան կապերն են դեր խաղացողները անհատի հասարակութեան մասը կազմելու խնդրում. անհատը աւելի շուտ ազատ է այս դէպքում, քան անհրաժեշտութեան տակ է:

Ըստ Դարվինեան տեսութեան, օրգանիզմների զարգացման մէջ իշխողը կեանքի կռիւն է. աւելի լաւ յարմարուողը, աւելի ուժեղն է կեանքում ապրում և յաղթանակ տանում. հասարակութեան մէջ իշխողը միշտ կեանքի կռիւր չէ, այլ նաև ընկերակիւն զգացմունքը, անձնազոհութիւնը: Մարդկային հասարակութեան մէջ միշտ աւելի յարմարուողը չի ապրում, այլ նաև տկարը, թոյլը. օրինակ ստրուկները, ճորտերը, այժմ մասամբ բանուորները պահպանում են իրենց դոլութիւնը, թէև սրանք կեանքի կռիւ մէջ համեմատաբար թոյլ են: Որքան օրգանիզմը զարգանում է, այնքան աւելի է ուժեղանում նրա մղած կռիւր միւս օրգանիզմների դէմ. եթէ հասարակութիւնն էլ չիրաւի միայն օրգանիզմի զարգացման օրէնքին ենթարկուէր, պէտք է որ անհատական կռիւր աւելի խստանար և հասարակական շահը, ոչ անմիջական անհատական շահը դեր խաղար կեանքում: Ով պատմութեանը ծանօթ է, չի կարող բողոքել այսպիսի կոպիտ սխալի դէմ: Միայն կեանքի կռուով առաջնորդուող, աւելի լաւ յարմարուելու ծգտող հասարակու-

Թեան անդամներից երբէք անհատական անձնագոհութեան օրինակներ չէինք կարող սպասել. հերոսների գոյութիւնը պէտք է ժխտէինք. պատմութեան էջերից պիտի ջնչէինք Յովհան Հուսի, Սալօնօրօլայի, Վարդան Մամիկոնեանի տնունները:

Օրգանիզմի զարգացման մէջ իշխող օրէնքն է, որքան կարելի է աւելի լաւ յարմարուել շրջապատին, աւելի լաւ միջոցներ ձեռք առնել շրջապատի հետ դաշնակցելու: Մարդկային հասարակութեան զարգացման մէջ մենք տեսնում ենք նաև մի այլ երևոյթ. ոչ միայն յարմարուել շրջապատին, այլ նաև աշխատել շրջապատը իրեն յարմարեցնել: Այս երևոյթը զարգացման մէջ մի նոր գործօն ոյժ է. բնութիւնը իրեն յարմարեցնել կնշանակէ ստորադրեալի դերից իշխողի դերի անցնել, մի դրութիւն, որ օրգանիզմին անձանօթ է: Օրգանիզմը միշտ ստորադրուած է շրջապատին և բնութեան օրէնքներին, նրա աշխատանքը միտեսակ կրաւորական է. մինչդեռ հասարակութեան զարգացման մէջ մենք սրա կողքին տեսնում ենք նաև մի ներգործական կողմ. մարդկային հասարակութիւնը վերջին դէպքում մի տեսակ կեանքի կռուի մէջ պաշտպանողական դրութիւնից անցնում է երբեմն յարձակողական դրութեան: Որքան և մարդը ստիպուած է ցրտին տաք հագնուել, շոգին՝ թեթև, նոյնքան էլ նա անանցանելի ճանապարհները կարողանում է հարթել և իրեն յարմարեցնել. հեռաւորութիւնը արգելք չի լինում նրա համար խօսելու (տէլէֆօն, հեռադիր). գիշերային մթութիւնը նա կարողանում է էլէկտրական լոյսով լուսաւորել և այլն և այլն:

Օրգանիզմը իւր մղած կեանքի կռում օգտուած է բացառապէս բնութեան տուած զէնքերով, մինչդեռ այժմ մենք լաւ ենք տեսնում թէ ինչպէս հասարակութիւնը իւր մղած կռիւներում ռալլիսի արհեստական գործիքներ է ստեղծել, միջոցներ, որոնք բնութիւնից չեն տուած, այլ միայն մարդկային մաքի ծնունդ են: (Բաւական է յիշել վերջին նշանաւոր պատերազմները, զաղափար կազմելու հասարակութեան մղած կռուի արեւելիութեան ու մեծութեան մասին): Օրգանական տեսութեան պաշտպանները մարդու վրայ ահասարակ նայում են զուտ կենդա-

նական տեսակէտից և նրա հոգեկան աշխարհը կարծես միանգամայն մոռացութեան են ապլի։ Անհատը այս ուղղութեան կարծիքով միայն բճիճի դեր ունի և զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից։ սակայն հասարակութեան զարգացումը այլ բան է ապացուցանում։

Շեշտենք նաև մի հանգամանք, որ օրգանական զարգացումը աւելի նեղ դադարաւոր է ըստինքեան, քան հասարակութեան յառաջադիմութիւնը։ Օրգանական զարգացման մէջ առաւելապէս խնդիրը օրգանիզմի ֆիզիօլոգիական յատկութիւններին և յոժերին է վերաբերում. իսկ հասարակութեան յառաջադիմութեան խնդիրը ընդգրկում է դրա հետ միասին և աւելի դեռ մեծ չափով քան այդ մարդու հոգեկան յոժերի, հոգեկան յատկութիւնների զարգացումը։

Որքան էլ այս ուղղութեան ներկայացուցիչները հռչակաւոր անուններ են, բայց և այնպէս գիտական տեսակէտից նախելով խնդրին, դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ հասարակութեան ի՛նչ լինելը և ի՛նչպէս զարգանալը այս տեսութեամբ ամբողջովին չի պարզաբանուում։ Այս ուղղութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն է Հերբերտ Սպենսերը, որը այս խնդրի վերաբերմամբ բաւական զրուածքներ ունի։ Նշանաւոր են նաև Շէֆլէ, Լիլիէնֆէլդը, որոնք իրենց զրուածքներում հասարակութեան և օրգանիզմի համեմատութիւնը ծայրահեղութեան են հասցրել։

Օրգանական ուղղութեան պաշտպանած տեսութեան իսկական գիտական արժէքից զուրկ լինելը յայտնի է դառնում նաև նրանով, որ նախ այս տեսութեան առաջարկած օրէնքները չեն համապատասխանում արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող այլ գիտական օրէնքների ճշմարտութեանը. երկրորդ, որ այդ տեսութեան առաջարկած միջոցներով տեղի ունեցած և ունեցող երևոյթների մեծագոյն մասը չեն բացատրուում։ Յայտնի է սակայն, որ որքան ճշմարտութեանը աւելի մօտ է մի գիտական տեսութիւն, նոյնքան աւելի երևոյթներ է ընդգրկում նա և նոյնքան աւելի շատ երևոյթներ են պարզաբանուում այդ տեսութեան առաջարկած միջոցներով։ Այսպիսով օրգանական ուղղութիւնն էլ անգոր է երևում հասարակութեան ի՛նչ լինելու և ի՛նչպէս յառաջդիմելու պրօբլէմները լուծելու։

IV

Տնտեսական ուղղութիւն

Ահա մի ուղղութիւն, որը ներկայումս էլ դեռ խոշոր նուաճումներ է անում կարելի է ասել բոլոր կուլտուրական երկրներում յանձին քաղաքական կուսակցութեան: Այս ուղղութեան հետևողների թիւը որքան օրէցօր քանակով անում է, նոյնքան որակով թուլանում է: Մի որոշ, պարզ ուղղութեան փոխարէն հանդէս են եկել բաւականաչափ հերժուածներ և ուղղափառների կողմից նզովեալների թիւը արագութեամբ աճում է: Այս ուղղութեան ծննդեան ժամանակի պայմանները ուսումնասիրելով հասկանալի են դառնում այն ծայրահեղութիւնները, որոնք բնականաբար սպրդել են այդ վարդապետութեան մէջ և պատճառ են դարձել այդ ուղղութեան հետեւողների մէջ բաղմամբիւ տարածայնութիւնների:

19-րդ դարու առաջին կիսում մարդկային հասարակութեան իրաւակարգի փոփոխութեան համար մի շարք մեծ ու փոքր լեզափոխութիւններ եղան, որոնք սակայն չկարողացան իրենց վերջնական նպատակին ժառայել: Լուրջ դիտողները և խնդրով խորը հետաքրքրուողները նկատեցին, որ միայն իրաւական հաւասարութեամբ հասարակութիւնը չի կարող ազատուել անհաւասար դրութիւնից, որ այս նպատակին հասնելու համար ամենամեծ խոչնդոտը հանդիսանում է գոյութիւն ունեցող տնտեսական անհաւասարութիւնը և ուրեմն պէտք է մաքաւել այս չարիքի դէմ: Այս ուղղութեամբ սկսուեցին մի շարք ուսումնասիրութիւններ ու կազմակերպութիւններ երևան դալ, որոնք և հիմք դարձան հասարակութեան կազմի և հաւասարութեան հասնելու օրէնքները տնտեսական հիմքերով բացատրող ուղղութեան առաջ դալուն: Այս ուղղութեան մէջ պէտք է առանձնապէս ուշք դարձնել մի հանդամանքի վրայ, որը մեծ չափերով ազդել է տնտեսական վարդապետութեան միակողմանիութեան և դոգմատիկ դառնալու վրայ: Յայտնի է որ այս ուղղութեան հիմնադիրները իրենց կեանքի ընթացքում եղել են քաղաքական կուսակցութեան հիմնադիրներ, քաղա-

քական դորժիչներ և աշխատել են որքան կարելի է իրենց պաշտպանած քաղաքական պահանջները և ծրագիրները հաստատուն, դիտական հիմքերի վրայ դնել: Այն հանգամանքը, որ դիտական որևէ ուղղութիւն ոչ թէ աւելի շուտ ճշմարտութիւնը որոնելուն է հետևում, այլ մի տեսակ դորժադրում է յօգուտ քաղաքական որոշ խնդիրների կուսակցական տեսակէտից բացատրելուն, արդէն իսկ այդ ուղղութիւնը զրկում է դիտական ածականը կրելու իրաւունքից: Ոչ թէ ճշմարտութիւնը ըստ ինքեան, որը կապ չունի ֆնասակար և օգտակար դադափարների հետ անմիջապէս, ելակէտ է այս դէպքում այս ուղղութեան հետևողների համար, այլ միայն որոշ քաղաքական շահերի որոշ օգուտների արտայայտումն է կէտ նպատակը: Ոչ թէ ճշմարտութեան համար աշխատել կնշանակէ այս, ճշմարտութիւն, որ շատ անգամ միայն գոյութիւն ունեցող ձևերին հակառակ է լինում, այլ որոշ դասակարգի և խմբակցութիւնների օգտին:

Կուսակցական ուղղութիւնը ճատագովելու ու հիմնաւորելու միակողմանի աշխատանքից հետևում է և այն թերութիւնը, որ աչքի է ընկնում տնտեսական ուղղութեան հետևողների գրուածքներում: Այս ուղղութեան հիմնադիրները իրենց գրուածքներում չեն մշակել մի որոշ/փիլիսոփայական սիստեմ. նոքա չեն տուել դիտութիւնների համակարգութիւնը, որով պարզուէր իւրաքանչիւր դիտութեան տեղը և արժէքը հասարակութեան ուսումնասիրութեան խնդրում: Մինչդեռ նախկին երկու ուղղութիւններն էլ (մտաւորական և օրգանական) ունին փիլիսոփայական որոշ սիստեմ, այստեղ, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ գրուածքները մեծ մասամբ կուսակցական շահերի չորս կողմն են պտտուել, մեծ մասամբ անորոշ և ցրուած տեղեկութիւնների ենք հանդիպում: Այս է պատճառը, որ երկու գլխաւոր հիմնադիրների (Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգէլս) մահուանից յետոյ միայն նրանց աշակերտ հետևողները աշխատել են հետզհետէ լրացնել թերի մնացած խնդիրների պակասը. այս դէպքում էլ շատերը ընկել են այնպիսի ծայրահեղութիւնների մէջ, որ սառնարիւն դիտական մտածողների համար այլ

ևս անկարելի է եղել այդ ուղղութեան մէջ մնալ և դուրս են եկել ու կաղմել նոր տնտեսական ուղղութիւն: Ոչ միայն որոշ գիտական համակարգութիւն, այլ և ինքնուրոյն մեթոդ, ուսումնասիրութեան յատուկ եղանակ չունի այս ուղղութիւնը և շատ անգամ պատմական, հասարակական երևոյթները քննելու, վերլուծելու դէպքում տարբերում է զանազան մեթոդների ընտրութեան մէջ:

Գալով այս ուղղութեան հիմնական դադափարներին, պէտք է նկատել, որ շնորհիւ այս ուղղութեան քաղաքական կուսակցութեան կերպարանք ստանալուն, ընդարձակուել են և մեծ մասամբ լուրջ խնդիրներով հետաքրքրուողներին ծանօթ են, այնպէս որ աւելորդ կլինէր մանրամասն չիշատակել նրանց, բաւականանալ այստեղ միայն ամենազխաւորները յիշելով:

Այս ուղղութեան համաժայն հասարակութիւնը կազմուած է դասակարգերից. անհատը հասարակութեան դարգացման մէջ դեր չի խաղում, այլ միայն դասակարգն է իսկական գործօնը: Ուշադրութիւն դարձնենք նախ այն հանգամանքի վրայ, որ ոչ իրենք, այս ուղղութեան հիմնադիրները և ոչ էլ նրանց աշակերտ հետևողները որոշակի չեն սահմանաւորել դասակարգ դադափարը. յայտնի է, որ այս խնդրի առթիւ դեռ մինչև այսօր էլ տնտեսագէտների մէջ համաժայնութիւն չկայ: Միւս կողմից երբ ի նկատի ենք ունենում պատմութիւնը, ժողովրդագրութիւնը և հնաքանութիւնը, տեսնում ենք, որ նախնական հասարակութիւնների մէջ, երբ դեռ կեանքը չէր բարդուել, երբ աշխատանքի բաժանում ու միութիւն տեղի չէր ունեցել, երբ մարդկանց հոգևոր և մտաւոր հորիզոնները նեղ սահմանների մէջ էին, դասակարգեր փնտրելը առնուազն անմտութիւն է եթէ ոչ աւելին: Հասարակութեան յառաջադիմութեան և շերտաւորման շնորհիւ միայն առաջ են գալիս մարդկանց շահերի տարբերութիւններ և ընդհարումներ. բայց չէ՞ որ շերտաւորումից առաջ տեղի է ունենում հասարակութեան անդամների միութիւնը, որը և նպաստում է հասարակութեան ամուր կապակցութեան և կազմակերպութեան, իսկ միութեան դէպքում դասակարգերի բաժանումն նկատել հասարակութեան

մէջ աւելի քան պատմական և տրամաբանական սխալ է: Պէտք է խոստովանել, որ հասարակութեան ինչպէս կազմուելու և ինչ մասերից կազմուելու խնդիրը այս ուղղութիւնը չի մշակել առանձնապէս. իսկ եղածն էլ, ինչպէս տեսնում ենք, թերի է և պատմական անհշտութիւն ունի իր մէջ:

Հասարակութեան զարգացման օրէնքը ըստ այս ուղղութեան պէտք է փնտրել հասարակութեան մէջ իշխող տնտեսական պայմանների մէջ. տնտեսական պայմաններն են այն հրամայական օրէնքները, որոնք ղեկավարում են հասարակութեան ընթացքը: Այդ պայմանները հասարակութեան մէջ ապրող, գործող դասակարգերից կախուած չեն և չեն ենթարկւում նրանց, ընդհակառակը նրանք անկախ վիճակ ունեն և հրամայողական բնով: Հոգեկան աշխարհը, կուլտուրան, մտաւոր զարգացումը ամբողջապէս տնտեսական պայմաններից առաջ եկող, նրանց ենթարկուող երևոյթներ են: Տնտեսական դրութիւնը ինքը իր հերթին մի տեսակ անխուսափելիութեան է ենթակա. նրա մէջ իշխում է ինչոր immanent ոյժ, որը ստիպում է տնտեսական դրութեանը զարգանալ, առաջ գնալ միայն այն ուղղութեամբ, որը հաճելի է այդ անյայտ ոյժին: Պարզ դադափար կազմել «տնտեսական դրութիւն» գաղափարի, նրա մէջ գործող անյայտ ոյժի և երկուսի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան մասին աւելի քան դժուար է, որովհետև մատերիալիստ փիլիսոփաները իրենց հիմնական գաղափարները բացատրելու դէպքում ստիպուած ընկել են մետաֆիզիկայի մէջ: Գանի որ իրերի և դրութիւնների տէրն ու տնօրէնը տնտեսական դրութիւնն է, ուստի մարդ անհատը հասարակութեան զարգացման խնդրում ոչ մի դեր չունի, բայց եթէ մի գործիքի, մի միջոցի, որին տնտեսական պայմանները այնպէս են ծառայեցնում, ինչպէս այդ իրենց հաճելի է: Զարգացումն ըստ ինքեան տեղի է ունենում պայքարի շնորհիւ միայն. պատմութիւնը դասակարգային կռիւ է, լօղունգի անխուսափելի հետևանք է ընդունել հասարակութեան զարգացումը իբրև մի մշտատև և անհրաժեշտօրէն տեղի ունենալիք կռիւ:

Միջանկեալ նկատեմ, որ թէ որքան տնտեսական պայմաններն են միշտ ծնունդ տալիս հասարակական բոլոր երևոյթներին, այս մասին աւելի քան զրուած ու խօսուած է. միայն մի օրինակով բաւականանանք պարզելու այդ դատողութեան ճշմարտութիւնը: Երևոյթների առաջ գալու և հասարակական միջավայրի կապը յայտնի է. բայց միջավայրը չի նշանակում միայն տնտեսական պայմանների գոմարը. երկու. գաղափարները միմեանց չեն ծածկում. տնտեսականը միայն մի մասն է ամբողջի: Միջավայր ասելով մենք հասկանում ենք ի թիւս այլ պայմանների նաև բնութիւնը, շրջապատող բնական պայմանները, որոնց ազդեցութիւնը դժուար թէ տնտեսական ուղղութեան հետեողները ժխտեն: Միւս կողմից նրանք պէտք է խոստովանեն, որ իրենց գործածած տերմինը՝ տնտեսութիւնը, դեռ չի ներփակում իւր մէջ բնութիւնը, բնական պայմանները: Զելիգմանը ցոյց է տալի, որ Լիւտերը նպաստել է կօնտրապօնիտը ներդաշնակութեան վերածելուն, բայց այդ դեռ չի նշանակում, որ այդ փոփոխութիւնը անհրաժեշտ պատճառական կապ ունէր վերածնութեան ժամանակի տնտեսական պայմանների հետ: Աւելի անհասկանալի է կապ գտնել երաժշտութեան մէջ ֆուգան մտցնելու և կապիտալիզմի դարգացման ու դասակարգային կռիւ մէջ, կամ Շօպէն ու Շուբերտի թախծամած երգերի ու ժամանակաւոր հակադեղափոխական շարժման յաղթանակի մէջ: *)

Այս է այս ուղղութեան ամբողջ ուղն ու ծուծը, որի մէջ դժուար է փնտրել դիտական անաչառութիւն և ճշմարտութիւն: Ըստ այս ուղղութեան մտածողների հասարակութիւնը, անհատը և հասարակական բոլոր երևոյթները ներփակում են տնտեսական դրութեան մէջ, մինչդեռ առանց կանխակալ կարծիքի նալոդի համար պարզապէս նկատելի է, որ հասարակութեան գաղափարը աւելի քան ընդարձակ է և տնտեսական դրութիւնը նոյնպէս մի տարր է այդ ամբողջութեան մէջ,

Տես M. Ковалевский: Современные социологи.
320 էր.

ինչպիսի են իրաւական, բարոյական, կրօնական և այլ տարրերը: Միւս կողմից այդ ուղղութեան հետեւողների համար տնտեսական երեւոյթները մի տեսակ անկախ դրուժեան մէջ են և կարծես հասարակութիւնից դուրս են. չէ՞ որ սակայն այդ տնտեսական դործոն ոլժը ինքը իւր ամբողջ մանրամասնութիւններով մարդկանց մէջ է միայն դեր խաղում և նրանց շնորհիւ է առաջ եկել. չի՞նէր հասարակական կազմը, ի՞նչպէս և ո՞րտեղից պէտք է առաջանային այդ տնտեսական երեւոյթները. հասարակութիւնը ինքն է առաջ բերում նրանց. նրա մէջ են կատարւում այդ երեւոյթները և նրա շնորհիւ: Աւելացնենք սրա վրայ և այն, որ իւրաքանչիւր երեւոյթ առհասարակ հասկանալի է դառնում և ոլժ է ճանաչւում այս կամ այն չափով միայն այն ժամանակ, երբ նա դառնում է մարդկային հոգու մտածողութեան նիւթ, երբ նա հոգեկան աշխարհում վերլուծութեան է ենթարկւում, պարզ է ուրեմն, որ տնտեսական երեւոյթները իրենք ոչ թէ հոգեկան աշխարհից անկախ են և նրանից դուրս, այլ միայն նրա միջոցով են հասկանալի դառնում և որևէ արժէք ստանում: Քանի դեռ հասարակութեան անդամների մէջ չկայ հոգեկան, մտաւոր հաղորդակցութիւն, քանի դեռ գաղափարների ըմբռնողութիւնը պակաս է, չի կարող տեղի ունենալ որևէ երեւոյթ, որը ճանաչուի ոլժ կամ որին հնարաւոր լինի որակել. միայն հոգեկան աշխարհի արթնացումով և զարգանալովն է հնարաւոր դառնում այս արժէքաւորումը երեւոյթների: Այս տեսակէտից հէնց այդ ուղղութեան մտածողների խօսքերը, դասակարգային դիտակցութեան արթնացումն և կամ նոյնութիւնը, հասկանալի են դառնում միայն, երբ ի նկատի ենք ունենում հոգեկան աշխարհի դերը. այլապէս ոչ մի տնտեսական երեւոյթ անկախ վերցրած չի կարող ոլժ դառնալ հասարակութեան համար և դեր խաղալ յառաջադիմութեան մէջ:

Հետաքրքիր է այժմ ուշք դարձնել այն հանգամանքի վրայ, որ ըստ այս ուղղութեան հասարակութեան զարգացումը անխուսափելիօրէն միայն մի ուղղութեամբ կարող է լինել և ոչ այլ ուղղութիւններով: Այս դատողութեան մէջ տեսնում ենք

մի տեսակ պատճառ ու հետևանք դադարեցրեցի շփոթումն ու թիւր հասկացողութիւն: Ինչպէս տեսանք, տնտեսական պայմանները հասարակութիւնից դուրս չեն դառնում, այլ նրա մէջ են և մարդու հոգու շնորհիւ միայն հասկանալի: Ինչպէս ուրեմն այս պայմանները ինչոր անհրաժեշտութիւն են դառնում հասարակութեան համար. ինչպէս նրանք մեղանից անկախ են դործում և մեզ ստիպում են այսպէս կամ այնպէս առաջ դնալու: Յայտնի է, որ մենք դրսի առարկաների մէջ չենք դառնում ըստ ինքեան ինչոր պատճառի օրէնք, որ օրինկաների մէջ որեւէ սինտէզ տեսնել անկախ սուբիեկտից անհնարին է. այն կապը, որ մենք տեսնում ենք առարկաների մէջ, այն օրէնքը, որին մենք ասում ենք պատճառականութեան օրէնք, ըստինքեան իրերի մէջ չէ դառնում, այլ մենք ենք վերադրում այդպիսի օրէնք առարկաներին և երևոյթներին. սա միայն մեր մտածողութեան արդիւնք է: Քանի որ պատճառականութիւնը միայն երևոյթների այս կամ այն ձևով հասկանալու մի եղանակն է, որը մարդկային հոգուն է յատուկ և նրանից է բխում, նրա հետ միասին դարձանում և փոփոխւում, արդեօք հնարաւոր է իրերին իրենց և երևոյթներին մի ոյժ վերադրել, որը ոչ միայն մեզ հասկանալի չէ, այլ և մեզ չի ենթարկւում, աւելացրէք և այն, որ դեռ մեզ էլ կառավարում է:

Պատճառականութիւնը միայն մարդկային հոգու արդիւնք է. այդ օրէնքն էլ հոգեկան զարգացման հետ փոփոխւում է. սխալ է ուրեմն տնտեսական երևոյթների մէջ ինչոր պատճառականութիւն փնտրել անկախ մեր հոգեկանից և նրան վերադրել անխուսափելիութեան ոյժ: Այս անխուսափելիութիւնը լետով այս ուղղութեան հիմնադիրներից մէկը (Էնդէլս) մեղմացրեց նրանով, որ նա վերապահելով տնտեսական դրութեանը առաջնութեան պատիւը թոյլ տուեց, որ անհատը իբրև տատմայր հանդէս գալ որեւէ երևոյթ առաջ դալու դէպքում: Այսպիսով հէնց իրեն բերանով մեծ հեղինակը խախտում է իւր դաւանած օրէնքը. եթէ մի օրէնք երկաթ է և նրան փոխել չի կարելի, էլ ի՞նչ արժէք ունի տատմայր հրաւիրել. իսկ եթէ տատմայրը կարելի է, նա ուրեմն մի բան կարող է փոխել.

օրինակ ծննդաբերութեան ցաւերը թուլացնել, որ նշանակում է թէ երեւոյթը այնպէս չի կատարւում, ինչպէս որ այդ բնական ոյժն է պահանջւում: Երբ օրէնքի մէջ փոփոխութիւն կարելի է մտցնել, այդ օրէնքը անհրաժեշտութեան ոյժ չունի այլևս:

Ամեն ինչ հասարակական կեանքում վերագրելով տնտեսական երեւոյթներին, այս ուղղութեան հետևողները անհատի դերը դրօշի են հաւասարեցնում: Բայց թէ իրաւական կեանքը և թէ դիտական ուսումնասիրութիւնը ապացուցանում են, որ այդ մտածելակերպը և սխալ է և նոյնիսկ ֆլաստակար: Բաւական է լիշել դերմանական, ֆրանսիական և այլ երկրների այս ուղղութեան հետևող քաղաքական կուսակցութիւնների, նրանց աշխատանքը, թէ խօսքով, թէ գրչով, նրանց ահագին զբաղման ծախքերը դադարիւր կազմելու համար, թէ որքան այս ուղղութեան առաջնորդները հեռացել են իրենց դաւանանքից: Եթէ լիբալի անհատը ոչինչ անել չի կարող, ինչո՞ւ համար են այդ բոլոր ջանքերը և հալածանքները, որ այնպէս սիրով շատ անգամ յանձն են առնում այդ ուղղութեան քարոզիչները:

Գիտական տեսակէտից նայելով խնդրին պէտք է ասել, որ իրերի մէջ ըստ ինքեան նպատակ չենք տեսնում և ոչ մի դիտութիւն չի կարող ասել թէ իրերի միտքը, նպատակը այս է կամ այն: Գիտութիւնը կարող է միայն իրերի կապակցութիւնները ուսումնասիրել և ոչ թէ տալ նրանց միտք, նպատակ, որ հէնց իրենցից, իրերից բղխէին: Այս դէպքում աւելի շուտ հաւատքը, բարոյական հասկացողութիւնն է դեր խաղում: Եթէ մարդ իրերի երեւոյթների մէջ նպատակ է դնում, ծգտում նրանց արժեքաւորել իբրև լաւ և վատ, օգտակար և անօգուտ, նա այդ անում է շնորհիւ իւր բարոյական հասկացողութեան: Գիտութիւնը տալիս է, ինչ որ կայ, իսկ բարոյականութիւնը այն, ինչ որ ցանկալի և պէտք է որ լինի: Գիտութիւնը ասում է, որ մի բան կատարւում է, որովհետև այս ինչ պատճառները և հանգամանքները զրդում են այդպէս, իսկ բարոյականութիւնը աւելացնում է, որ մի բան կատարւում է, որպէսզի այն այնպէս լինի. այսինքն որ մի ցանկալի բան տեղի ունենայ: Տրն-

տեսական վարդապետութեան հետևողները իրենք ոչ թէ ստիպուած են կատարել այս կամ այն, այլ նորա էլ ձգտում են, որ մի բան լինի, որը իրանց ցանկալի է և. նպատակն է իրենց աշխատանքի: Ոչ թէ օրինկտիւ երևոյթներն են դեր խաղացողը այս ուղղութեան երևոյթների աշխատանքում, այլ սուրբիկտիւ ձգտումները, այսինքն բարոյական օրէնքներ. իսկ բարոյական օրէնքները դիտականօրէն երբեք չեն ապացուցւում, քանի որ նրանք ոչ իրերից և ոչ էլ երևոյթներից են անմիջապէս բխում: Այսքանը բաւական է կարծեմ պարզելու, որ տնտեսական ուղղութիւնը հասարակութեան ինչ լինելու և ինչպէս առաջ դնալու խնդիրների պարզաբանութեան համար կիսատ և միակողմանի բացատրութիւններ է տալի:

Ինչ վերաբերում է անհատի դերին հասարակական կազմի և երևոյթների մէջ, այս մասին աւելի ընդարձակ խօսք կլինի հետեւեալ գլխում, իսկ այստեղ միայն մատնանիշ կանեմ երկու փաստ, ցոյց տալու համար, որ անհատը ունի իւր ուրոյն տիպը հասարակութեան մէջ շնորհիւ իւր կամքի ազատութեան: Այդ երկու փաստերն են—նախ պատժական օրէնքների դոյութիւնը և երկրորդ մանկավարժութիւնը: Պատժական օրէնքների դոյութիւնը ըստ ինքեան ապացոյց է, որ անհատը իւր գործելակերպի մէջ որոշ չափով ազատ է, որ նա գործիք չէ հասարակութեան ձեռքին և ոչ էլ սլաքմանների խաղալիք, այլապէս մենք իրաւունք չենք ունենալ յանցաւորի և ոչ յանցաւորի մասին խօսելու: Եթէ անհատը միայն դրսի, հասարակական պայմանների արդիւնք է, էլ ի՞նչպէս և ի՞նչ օրէնքով պէտք է նրան պատժել, չէ՞ որ նա մեղաւոր չէ. իսկ եթէ մենք այնուամենայնիւ մարդասպանին, գողին. պատասխանատուութեան ենք կանչում, ապա մենք նրա մէջ տեսնում ենք որոշ անկախութիւն, ինքնուրոյնութիւն: Այստեղ արժէ լիշել Գ. Զիմմելի խօսքը, թէ եթէ մի կողմից հասարակութիւնը պատասխանատու է անհատի համար, միւս կողմից էլ չէ՞ որ անհատը իւր յանցանքով հիմք է դառնում ապագայում գործողների համար. նա էլ իւր յանցանքն է ժառանգութիւն թողնում, որով իւր լաջորդներին վատ ժառանգութիւն է թողնում, ուրեմն նրան

ևս առաւել պէտք է պատժել, *) Մանկավարժութիւնն էլ միւս կողմից ապացոյց է, որ մարդ կարող է և ընդունակ է իւր ուղածին պէս որոշ չափով թեքել, ուղղել կրթութեան սերնդի միաբեր, հողին, եթէ մարդ ազատ չլինէր, հնարաւոր էր արդեօք նրա միաբեր, կամքը այս կամ այն կերպ կրթել. եթէ մարդը ամբողջապէս դրսի, օտար պայմանների է ենթակայ, ապա նրան չէր կարելի փոխել ոչ մի կերպ, միայն ազատ կամքն է որ ընդունակ է ճկւելու, թեքւելու։ Այս երկու խոշոր երևոյթները բաւական են ապացուցանելու, որ անհատը իւր կամքի շնորհիւ ազատ է շատ դէպքերում հասարակական պայմանների «անհրաժեշտութեանը» ենթարկուելուց և նա կարող է որևէ հասարակական խնդրում բռնել իւր ցանկալի ուղղութիւնը։ Թող չիշեն այդ ուղղութեան հետևողները իրենց երկու մեծ ուսուցիչներին, հասկանալու համար թէ անհատը լիրաւի՞ դեր ունի հասարակական կեանքում, թէ նա միայն մի անշունչ գործիք է։

Pessimist

(Վերջը միւս անգամ)

*) Г. Зиммель, Социология дифферен. 65.